

УДК 94(438)

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ
ПО ВРЕГУЛЮВАННЮ БАЛКАНСЬКОГО
КОНФЛІКТУ 1875–1877 РР.****ACTIVITIES OF THE EUROPEAN DIPLOMACY
ON THE SETTLEMENT OF THE BALKAN
CONFLICT 1875–1877****Григорук Н. А.,**

кандидат історичних наук, доцент
кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
(Україна, Тернопіль),
e-mail: n.hryhoruk@ukr.net

Hryhoruk N. A.,

Ph.D., associate professor of world history and
religious studies,
Ternopil National Pedagogical University
Volodymyr Hnatyuk
(Ukraine, Ternopil), e-mail: n.hryhoruk@ukr.net

Досліджено діяльність європейської дипломатії по врегулюванню Балканського конфлікту 1875–1877 рр. Метою статті є на основі комплексного і об'єктивного аналізу висвітлити основні напрямки європейської дипломатії щодо врегулювання Балканського конфлікту. З'ясовується, внесок європейських держав у процес відновлення державності на Балканському півострові, чи підтримували вони балканські народи у їхній боротьбі, чи навпаки – перешкоджали їм. У підсумку автор робить висновок, що національно-визвольна боротьба балканських провінцій Османської імперії поступово переростає із внутрішньої справи Туреччини у міжнародну проблему. Суперечності між європейськими державами завадили мирному врегулюванню конфлікту. Дослідження ґрунтуються на використанні комплексу загальнонаукових, структурно-функціональних та історичних методів.

Ключові слова: дипломатія, Балканський півострів, конфлікт, повстання, боротьба.

The activity of European diplomacy on the settlement of the Balkan conflict of 1875-1877 has been investigated. The purpose of the article is to present, on the basis of a comprehensive and objective analysis, the main areas of European diplomacy for the settlement of the Balkan conflict. It turns out that the contribution of European states to the process of restoring statehood on the Balkan Peninsula, whether they supported the Balkan peoples in their struggle, or vice versa - hindered them. As a result, the author concludes that the national liberation struggle of the Balkan provinces of the Ottoman Empire is gradually evolving from the internal affairs of Turkey into an international problem. The contradictions between the European states have hindered the peaceful settlement of the conflict. The research is based on the use of a set of general scientific, structural-functional and historical methods.

Keywords: diplomacy, Balkan Peninsula, conflict, rebellion, struggle.

Визвольна боротьба балканських народів з-під турецького іґа поступово переростає із внутрішньої справи Туреччини в міжнародну проблему. Хоча повстання в Боснії й Герцеговині, Болгарії та сербсько-турецька війна закінчились невдало, та ці події показали, що ця проблема є гострою і потребує вирішення. Це питання не могло обминути інші європейські держави, оскільки кожна мала свої інтереси на Балканському півострові.

Коли розпочалось герцеговинське повстання, то австро-угорський міністр закордонних справ Д. Андраші заявив керівництву Османської імпе-

рії, що розглядає ці події як внутрішню турецьку справу. Втриматись на цій позиції Д. Андраші не вдалося. В Австрії деякі впливові елементи вважали по-іншому: вони думали приєднати до Австро-Угорщини південнослов'янські області західної частини Балкан, починаючи з Боснії та Герцеговини. Прихильники такої політики сприяли анти-турецькому рухові в цих областях [1, с. 144].

Російське керівництво теж вважало за необхідне надати допомогу повсталим. Воно вважало, що таким чином зможе відновити серед них свій престиж, який був підірваний поразкою у Кримській війні. Втручаючись у справи Балкан, Росія не мала бажання розгортати конфлікт з Австро-Угорщиною. Горчаков вирішив проводити втручання у балканські справи в контакт з цією державою. Для держав смисл співробітництва полягав у тому, щоб не дозволити суперниці діяти самостійно [2, с. 99].

У серпні 1875 р. Горчаков поставив у Відні питання про бажання спільного виступу на захист слов'ян. Він висловив думку, що повсталим провінціям потрібно надати широку автономію. Створення ще одного південнослов'янського князівства не входило в плани угорських магнатів, представником яких був Андраші [3, с. 589]. Згодом він дав згоду на спільний виступ разом з Росією на захист повсталих, бо в іншому разі герцоговинська справа була б в руках лише Росії. Спільні дії розпочались з того, що Австро-Угорщина, Росія і Німеччина зі згоди інших європейських країн запропонували Туреччині послати в повсталі області міжнародну комісію з метою посередництва між турецьким урядом та повсталими. Горчаков намагався розширити поступки з боку Туреччини; Андраші ж намагався обмежитись мінімальними. Він добився від Горчакова значного звуження російської програми. Опіка над християнами звелась до плану адміністративних реформ, здійснення яких держави мали вимагати від султана [4, с. 143].

30 грудня Андраші вручив урядам держав, які підписали Паризький договір, ноту з викладом проекту реформ у Боснії і Герцеговині. Було вирішено, що складена Андраші нота буде вручена султану від імені Австро-Угорщини, та всі держави підтримають її. 3 січня 1876 р. австро-угорський посланець в Константинополі Зічі вручив ноту дивану [5].

Зокрема, у ноті країни вимагали: встановлення свободи віросповідання та рівності релігій; встановлення відкupu податків; введення в дію закону за яким податки, що збиралися в Боснії та Герцеговині мали використовуватись в інтересах цих провінцій; створення миських зборів, які складалися б наполовину з мусульман та християн і якими здійснювався контроль за заходами, які запропонувала Європа; збільшення участі землеробського класу, що дозволило б боснійським та герцеговинським селянам стати власниками [6, с. 426].

Та керівники повстання в Боснії та Герцеговині відкинули цю програму, вимагаючи виведення турецьких військ із повсталіх областей і передачі третини всіх земель в руки селян. Керівництво

Туреччини ці вимоги відкинуло. Нота Андраші виявилась безрезультатною.

Європейські держави намагалися відвернути загрозу конфлікту Туреччини з її слов'янськими підданими. За пропозицією Горчакова в травні 1876 р. в Берліні відбулась зустріч Горчакова, Андраші та Бісмарка. Там був складений текст спеціального меморандуму, який являв собою переробку попереднього проекту Горчакова і передбачав надання автономії повсталим областям. До цього проекту Андраші вніс велику кількість поправок, які істотно обмежували вимоги Горчакова. Побойовання підбурити проти себе Австрію і опинитися в ізоляції спонукало царський уряд погодитись на урізаний варіант Андраші. Берлінський меморандум був прийнятий 13 травня 1876 р. Наступного дня англійський, французький та італійський посли були запрошені до німецького канцлера, і які підтримали меморандум, крім англійського представника. Англія через Дізраелі виступила проти нового втручання на користь балканських слов'ян. Вона не хотіла допустити ні їхнього визволення, ні посилення російського впливу на Балканах. Великобританія бачила в особі Росії суперника у боротьбі за вплив у Туреччині і на всьому Сході [7, с. 708-709].

В Берлінському меморандумі були висунуті ті самі вимоги, що і в ноті Андраші, хоча було додано кілька інших вимог: відновлення зруйнованого майна, звільнення від податків на три роки; створення для християнських нотаблів Боснії та Герцеговини комісії по наданню допомоги; дозвіл християнам бути озброєними до повного проведення реформ; надання представникам великих держав права спостереження за виконанням реформ.

Крім того, Росія, Німеччина та Австро-Угорщина вимагали від Туреччини встановлення перемир'я з повсталими провінціями, і якщо через два місяці результатів не буде, то великим державам надавалось право на санкції та дійові заходи [6, с. 429].

Тим часом, на Балканському півострові обстановка дуже ускладнилась. В квітні 1876 р. Відбулось повстання у Болгарії, а в червні 1876 р. Сербія і Чорногорія оголосили Туреччині війну. 30 травня 1876 р. Берлінський меморандум мав бути вручений уряду Туреччини, але в ніч на 30 травня відбувся дворцевий переворот. Султан Абдул-Азіс був вбитий. Престол зайняв Мустафа IV. В цих умовах вручення меморандуму було відкладено. Сербо-турецька війна посилила небезпеку загальноєвропейського вибуху. Коли б перемогла Туреччина, Росія не могла б залишитися в стороні. Але при цьому легко міг виникнути конфлікт між нею та Австро-Угорщиною. Коли б перемогла Сербія, це могло б викликати розпад Турецької імперії і ще більш гостре, ніж у першому випадку, зіткнення держав за панування на Балканському півострові. Тому царський уряд, так само як і раніше, прагнув домовитись з членами "Союзу трьох імператорів" і насамперед з Австро-Угорщиною. З цією метою у червні 1876 р. в Рейхштаді відбулась зустріч Олександра II, Франца-Йосифа, Горчакова і Андраші [8, с. 351].

8 липня 1876 р. була підписана таємна угода по балканському питанню. Вона не була зафіксована будь-яким документом, а мала форму записів. З австро-угорської сторони її складав Андраші, з російської - барон А.Жоміні. Пізніше з'ясувалось, що ці записи є різними з деяких питань. Співпадаючими пунктами передбачалось, що Росія і Австро-Угорщина будуть дотримуватись принципу невтручання і відбудуться переговори, якщо того вимагатимуть обставини. У випадку успіху Туреччини вони зобов'язувались перешкодити змушанню з боку турецької армії, вимагати відновлення довоєнного становища в Сербії, визнання незалежності Чорногорії, а також проведення адміністративних реформ в Боснії і Герцеговині. У випадку перемоги християн обидві держави зобов'язувались діяти попередньо домовлено в випадках врегулювання наслідків війни [5, с. 488].

Згідно з російських записів передбачалось, що Чорногорія буде мати можливість приєднати Герцеговину і порт Спіцца в Адріатичному морі, Сербія - деякі частини Старої Сербії та Боснії. Австро-Угорщина отримала право на придбання Хорватії і деяких пограничних з нею частин Боснії. За австро-угорськими записами Сербія і Чорногорія повинні були отримати лише прикордонні райони Боснії та Герцеговини, решта земель могли бути приєднані Австро-Угорщиною. Росія отримала право повернути собі Південно-Західну Бессарабію і Батум. Також передбачалось, що Болгарія, Румелія та Албанія стануть автономними провінціями Османської імперії. Епір, Фессалію і Крит пропонувалось передати Греції. Константинополь повинен був стати вільним містом.

26 серпня 1876 р. Князь Мілан звернувся до представників держав у Белграді з проханням про посередництво для зупинення війни. Всі великі держави відповіли згодою. Англійський посол в Константинополі запропонував турецькому уряду надати Сербії перемир'я строком на один місяць. Посли інших п'яти держав підтримали цю вимогу [3, с. 98].

Так як Великобританія мала найбільший вплив на Туреччину серед європейських держав, то їй було доручено скласти програму мирного врегулювання. Дізраелі опинився у скрутному становищі, оскільки підтримував Туреччину, та не міг відкрито про це заявити. Наприкінці вересня Порті була запропонована програма, яка передбачала: мир з Сербією на основі status quo ante bellum (становище напередодні війни), деяка автономія для Боснії, Герцеговини, Болгарії. Та цей план не мав підтримки ні з боку повсталих, ні сербів [6, с. 434].

Восени 1876 р. у зв'язку з поразкою Сербії у війні з Туреччиною виникла загроза російсько-турецького та російсько-австрійського конфліктів. Розпочались нові переговори між Росією та Австро-Угорщиною [9, с. 142].

Горчаков пропонував надати автономію повсталим областям Туреччини. Щоб змусити султана до поступливості, Росія тимчасово окупувала б Болгарію, Австро-Угорщина-Боснію, а флоти шести держав увійшли б в протоки. Австро-Угорське

керівництво відкинуло російські умови. Воно відкидало ідею автономії, навіть якщо вона має бути тимчасовою. Австрія хотіла окупувати Боснію та Герцеговину [2, с. 101].

У вересні та жовтні 1876 р. Туреччина продовжувала затягувати питання про перемир'я. Після тимчасового призупинення військових дій, у жовтні вона відмовилася. До кінця місяця становище Сербії стало катастрофічним [3, с. 100].

Біконсфільд (так став називатись Дізраелі, отримавши титул лорда) боявся, що Росія втрапить терпіння, тому звернувся до Порти з новими пропозиціями: шести тижневе перемир'я та відкриття конференції, на якій східне питання розглядатимуть держави, які підписали Паризький та Лондонський протокол. Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Італія і Росія зразу дали свою згоду. Туреччина відповіла зустрічними вимогами: перемир'я мало тривати 6 місяців і щоб протягом цього часу повсталі провінції не одержували допомоги ззовні. Це дало б змогу: турецькій армії відпочити, реорганізуватись і завдати нового удару по ворогам [6, с. 436].

Ця відповідь для російського керівництва була неприйнятною, і воно вирішило прискорити події. В цей час цар був під впливом не Горчакова, який виступав за помірну панслов'янську політику, а генерала Ігнат'єва, який прагнув війни і вимагав негайного її об'явлення. 30 жовтня Ігнат'єв висунув такі вимоги перед турецьким диваном: шести тижневе перемир'я; автономія Боснії і Герцеговини та Болгарії; гарантія Європою прав цих областей. Туреччині давалось 48 годин на підписання миру, або в іншому випадку буде оголошена війна. Другого листопада згода на мир була дана [10, с. 213].

Після досягнутого успіху російське та англійське керівництво зробили ще одну спільну спробу вирішити балканське питання з користю для себе, але без війни, на основі згоди всіх великих держав. На зустрічі лорда Лофтуса, Горчакова і царя в Лівадії була обговорена ідея скликання міжнародної конференції; у випадку її зриву російське керівництво залишало за собою право свободи дій: якщо Туреччина відкине вимоги, а Європа залишиться пасивною, Росія змушена буде діяти одна. Цар запевнив Лофтуса, що Росія не намагається захопити Константинополь і якщо справа дійде до окупації Болгарії, то перебування російських військ там буде тимчасовим [3, с. 106].

Англійський уряд звернувся до учасників Паризького трактату про скликання конференції. Ніхто з них не заперечував. Конференцію було вирішено скликати в Константинополі. Від Англії на конференцію прибув лорд Солсбері. яка мале розпочатись в перших числах грудня. Одразу постало питання: чи буде допущена Туреччина? Англія відповіла, що так, а Росія негативно. Великі держави вирішили, що для початку вони домовляться про програму, яка буде обговорюватись на конференції. Через протиріччя між Англією та Росією було втрачено кілька тижнів на вироблення програми [11, с. 22].

23 грудня відбулось офіційне відкриття конференції, де представники держав домовилися про

необхідність автономії для Боснії, Герцеговини, Болгарії. Територію останньої було вирішено поділити на дві частини – східну і західну, що мали управлятися окремими генерал-губернаторами. Досягнувши угоди, представники держав запросили уповноваженого Туреччини і повідомили йому результати попередніх нарад. В цей день міністр закордонних справ Османської імперії Сафвет-паша заявив, що в Туреччині проголошена конституція, яка ніби передбачає всі права підданих султана і передбачає необхідні реформи, і тим самим відкидались вимоги держав-учасниць Константинопольської конференції. Всі наступні спроби європейських держав вплинути на Туреччину успіху не мали, і єдиним результатом конференції стало формальне звернення Туреччини до Сербії і Чорногорії про початок переговорів про мир [5, с. 489].

Прикриваючись конституцією, Порти відповідала зверхньо на вимоги європейських держав, навіть тоді, як вони були представлені у вигляді ультиматуму. 20 січня 1877 р. всі держави відкликали своїх послів з Константинополя [7, с. 709].

Ще під час конференції між Росією та Австро-Угорщиною в Будапешті 15 січня 1877 р. була укладена секретна конвенція, яка забезпечувала нейтралітет Австро-Угорщини. Ця конвенція передбачала: "...імператорське керівництво формально зобов'язується зберігати по відношенню до діючої ізолюваної Росії... нейтралітет... і паралізувати шляхом дипломатичного впливу спробу втручання чи колективного посередництва..."; "...імператор австрійський... залишає за собою право... захоплення військами Боснії та Герцеговини..."; "...сторони зобов'язуються не поширювати свої військові операції... імператор австрійський... і король угорський – на Румунію, Сербію і Чорногорію, а... імператор всеросійський – на Боснію, Герцеговину, Сербію і Чорногорію"; "Сербія, Чорногорія... і частина Герцеговини утворюють нейтральну зону, пройти через яку армії обох імперій не мають права..." [12, с. 120–121].

Можливі наслідки та територіальні здобутки обох сторін регулювались додатковою конвенцією, яка була підписана 18 березня 1877 р., але датована 15 січнем. За нею: "...дві сторони... домовились обмежити їх можливі анексії наступними територіями: імператор австрійський і король угорський – Боснією і Герцеговиною; імператор всеросійський: ... частинами Бессарабії..."; "...сторони зобов'язуються надавати один одному дипломатичну підтримку, якщо територіальні зміни, спричинили війну чи розпад Османської імперії, стали б предметом обговорення великих держав"; "... імператор австрійський та король угорський і імператор всеросійський... домовились... по наступним пунктам: у випадку територіальних змін або розпаду Османської імперії, створення об'єднаної слов'янської держави виключається; "...Болгарія, Албанія і... Румелія могли б стати незалежними державами; Фессалія, частина Епіру і о. Крит могли б бути приєднані до Греції. Константинополь... міг би стати вільним містом..." [12, с. 209].

Провал Константинопольської конференції спричинився до того, що 23 січня 1877 р. Олек-

сандр II видав наказ про додаткову мобілізацію семи піхотних дивізій (мобілізація російських військ розпочалася ще в листопаді 1876 р.). Усього Росія мала у своєму розпорядженні для наступальних дій 408 тисяч солдатів і офіцерів. Але ця армія відчувала серйозні фінансові труднощі. З вересня 1876 р. до лютого 1877 р. військове міністерство отримало надзвичайних кредитів на суму 69954375 крб., а постійне утримання військ кожні чотири місяці повинно було обійтися ще в 46 млн. крб. Ситуація ускладнювалась тим, що на циркуляр Горчакова з європейських столиць відповідь усе не надходила, якщо не рахувати розпливчастих пропозицій, надісланих із Лондона наприкінці січня [13].

12 лютого 1877 р. в Петербурзі була скликана Державна Рада, яка прийняла рішення вийти із стану очікування та прискорити відповідь європейських кабінетів, відправити до іноземних дворів особу, яка б схилила їх прийняти протокол, що закріпив би постанови конференції: запропонувати Порті надіслати в Петербург посла для обговорення про остаточний розділ Туреччини на засадах Рейхштадту; у випадку підписання протоколу піти на те, щоб відвести російську армію від кордону; у випадку провалу всіх дипломатичних кроків пред'явити Порті за згодою Німеччини та Австро-Угорщини ультиматум і, якщо султан його відхилить, віддати військам наказ про негайний перехід кордону. Зі спеціальною місією (під приводом лікування очей) в кінці лютого російський посол у Константинополі М. Ігнат'єв відвідав європейські столиці. Йому було доручено переконати європейські держави до підписання протоколу, в якому вони мали підтвердити домовленості, напрацьовані в ході попередніх переговорів на конференції в Константинополі.

У війні, що насувалася, головним противником Росії була Англія. Тому, царській дипломатії дуже важливо було схилити Англію до підписання угоди, яка б підтверджувала умови миру для автономних балканських князівств з Туреччиною, тим більше, що російський проект підтримали та схвалили Австро-Угорщина, Німеччина і Франція. Затягуючи відповідь на циркуляр Горчакова і, тим самим ускладнюючи фінансове становище Росії, уряд Великобританії розраховував, що змусить Петербург піти на поступки. Та в лютому 1877 р. спровокував нову воєнну тривогу в Європі з метою остаточного розгромити Францію. Ця перспектива викликала в Англії переполох тому, що далі посилення Німеччини там вважали загрозою номер один на континенті. Ось чому Англія погодилась обговорювати запропонований Росією протокол. Переговори між англійським міністром закордонних справ лордом Дербі та російським послом Шуваловим почалися 12 березня, за чотири дні до прибуття в Лондон Ігнат'єва. На переговорах було представлено два проекти протоколу – англійський та російський. У першому йшлося про реформу в Османській імперії, укладення миру з Сербією та Чорногорією, перехід турецької армії на стан мирного часу та спільні дії держав, якщо очікування не виправдаються. При цьому робилося застереження: “Ми проти того,

щоб просити Порту роззброїтися, якщо Росія не зобов'яжеться зробити те саме, і до того часу, поки повстання не закінчиться” [13, с. 95].

Шувалов повідомляв в Петербург, що на переговорах Дербі поставився до документа з недовірою, вимагаючи роз'яснень по кожній частині і намагаючись знайти натяк на примус або замах на незалежність і цілісність Османської імперії. Після цього він зажадав записати в протокол зобов'язання демобілізувати російську армію і надати Порті річний строк для проведення реформ. До моменту прибуття Ігнат'єва в Лондон 16 березня Дербі і Шувалов обговорювали вже третій проект протоколу, який був покладений в основу остаточного варіанту. 31 березня 1877 р. після тривалих і важких переговорів протокол був підписаний представниками шести держав. Згідно з протоколом Порти повинна була провести реформи в Боснії, Герцеговині і Болгарії. Оголошувалося також, що держави беруть до уваги укладення миру з Сербією 16 лютого. До протоколу додавалися дві декларації. У першій з них, складеній Шуваловим, зазначалося, що якщо Туреччина припинить військові дії і розпочне реформи, то Росія вступить в переговори з турецьким уповноваженим про роззброєння обох сторін. Але, якщо Порти не піде і повториться різня. Яка мала місце в Болгарії, то заходи по роззброєнню будуть припинені. В другій декларації, написаній Дербі, вказувалося, що Англія стоїть на позиціях миру на Сході, але якщо найближчим часом Росія і Туреччина не роззброяться, то Англія вважатиме протокол анульованим [13, с. 96-97].

Оцінюючи переговори, Горчаков писав про англійську позицію: “Розгляд Дербі нашого протоколу доводить, що він не зрозумів складності становища, не оцінив поміркованості наших пропозицій... Прийняття в принципі протоколу для нас недостатнє, це тільки визнання наших основ, які потрібні крім гарантій”. 9 квітня Абдул-Гамід II відкинув Лондонський протокол, розцінивши його як втручання у внутрішні справи Туреччини. Він віддав наказ негайно випустити нові асигнації на суму близько 10 млн. турецьких лір, призвати на дійсну службу з запасу 120 тисяч чоловік, а ескадру у Мармуровому морі поставити на якорі при вході у Босфор. Після цих дій Порти розрив між Росією та Туреччиною став неминучим.

Великим дипломатичним успіхом Росії стало приєднання до антитурецького союзу Румунії, яка мала значне геополітичне розташування. Керівництво Румунії зобов'язувалося забезпечити російській армії вільний перехід через свою територію, що було регламентовано воєнною конвенцією. Цією угодою Росія визнавала Румунію як суверенну державу. 21 травня 1877 р. Румунія оголосила про розрив стосунків з Туреччиною і проголосила свою незалежність. 24 квітня 1877 р. Росія оголосила війну Туреччині [14, с. 49].

Таким чином, ми бачимо, що національно-визвольна боротьба балканських провінцій Османської імперії поступово переростає із внутрішньої справи Туреччини у міжнародну проблему. Євро-

пейські держави, спостерігаючи за подіями на Балканах, розуміли, що ці події можуть стати іскрою для загальноєвропейської війни. Кожна з держав мала власні інтереси у цьому регіоні, тому намагалась вирішити дану проблему по-своєму. Суперечності між ними завадили мирному врегулюванню конфлікту.

Список використаних джерел

1. Кіняпіна Н. Зовнішня політика Росії другої половини XIX століття. М.: Вища школа, 1974. 279 с.
2. Семенов С. М. Горчаков – російський дипломат XIX століття. М.:1962. 115 с.
3. Історія дипломатії: В 2 Т. / під ред. А. Громика та ін. М.: Державне видавництво політичної літератури, 1963. Т.2. 820 с.
4. Мандрик І. Проблеми відновлення державності Угорщини на першому етапі дуалізму (1867-1890). Ужгород: Патент, 1997. 199 с.
5. Історія Європи: 3 давніх часів до наших днів: В 8 Т. / під ред. С. Татарської, А. Намазова. М.: Наука, 2000. Т. 5. 667 с.
6. Дебідур А. Дипломатична історія Європи: 1814-1878. В 2 Т. Ростов-на-Дону, 1995. Т.2. 603 с.
7. Егер О. Всесвітня історія В 4 Т. М.: Полігон, 2000. Т.3. Нова історія. 720 с.
8. Історія Сербії і Чорногорії. Боснія і Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія / упор. С. Шумов, А. Андреев. М.: Моноліт-Євроліт-Традиція, 2002. 498 с.
9. Тейлор П. Дж. Габсбургська монархія 1809-1918 / пер. з англ. Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. 267 с.
- Історія Туреччини / упор. С. Шумов, А. Андреев, І. Карпельова. М.: Євроліт, 2003. 336 с.
10. Ротштейн Е. Зовнішня політика Англії і її критика (1830-1950) / пер. з англ. В. Морозова і В. Софінського. М.: Прогрес, 1973. 147 с.
12. Хрестоматія з історії південних і західних слов'ян: В 3 Т. / відп. ред. В. Карасев. Мінськ: Університетське, 1989. Т.2. 295 с.
13. Зінгер В. Лондонський протокол 1877 р. та східне питання напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 рр. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 40. Львів: Світ, 1989. 123 с.
14. Виноградов К. Дізраелі, Гладстон і Шувалов напередодні російсько-турецької війни 1877-1878 р. *Нова і новітня історія*. 1978. №3. С. 45-50.

References

1. Kinyapina N. Zovnishnia polityka Rosii druhoi polovyny KhKh stolittia. M.: Vyscha shkola, 1974. 279 s.
2. Semenov S. M. Horchakov – rosiiskyi dyplomats KhKh stolittia. M.:1962. 115 s.
3. Istoriia dyplomatii: V 2 T. / pid red. A. Hromyko ta in. M.: Derzhavne vydavnytstvo politychnoi literatury, 1963. T.2. 820 s.
4. Mandryk I. Problemy vidnovlennia derzhavnosti Uhorshchyny na pershomu etapi dualizmu (1867-1890). Uzhhorod: Patent, 1997. 199 s.
5. Istoriia Yevropy: Z davnykh chasiv do nashykh dniv: V 8 T. / pid red. S. Tatarskoi, A. Namazova. M.: Nauka, 2000. T. 5. 667 s.
6. Debidur A. Dyplomatychna istoriia Yevropy: 1814-1878. V 2 T. Rostov-na-Donu, 1995. T.2. 603 s.
7. Eher O. Vsesvitnia istoriia V 4 T. M.: Polihon, 2000. T.3. Nova istoriia. 720 s.
8. Istoriia Serbii i Chornohorii. Bosniia i Hertsehovyna, Makedoniia, Sloveniia, Khorvatiia / upor. S. Shumov, A. Andriev. M.: Monolit-Yevrolints-Tradytsiia, 2002. 498 s.
9. Teilor P. Dzh. Habsburhska monarkhiia 1809-1918 / per. z anhl. Lviv: VNTL-Klasyka, 2002. 267 s.
10. Istoriia Turechchyny / upor. S. Shumov, A. Andriev, I. Karpelova. M.: Yevrolints, 2003. 336 s.

11. Rotshtein E. Zovnishnia polityka Anhlui i yii krytyka (1830-1950) / per. z anhl. V. Morozova i V. Sofinskoho. M.: Progres, 1973. 147 s.

12. Khrestomatiiia z istorii pivdenykh i zakhidnykh slovian: V 3 T. / vidp. red. V. Karasiev. Minsk: Universytetske, 1989. T.2. 295 s.

13. Zinher V. Londonskyi protokol 1877 r. ta skhidne pytannia naperedodni rosiisko-turetskoi viiny 1877-1878 rr. *Problemy slovianoznavstva*. Vyp. 40. Lviv: Svit, 1989. 123 s.

14. Vynohradov K. Dizraeli, Hladston i Shuvalov naperedodni rosiisko-turetskoi viiny 1877-1878 r. *Nova i novitnia istoriia*. 1978. №3. S. 45-50.